

FILOZOFIJA KNJIŽEVNOSTI: SUKOB IDEOLOGIJE I KNJIŽEVNOSTI NA PRIMJERU FENOMENA SOCREALISTIČKE KNJIŽEVNOSTI

JOSIP PERIŠA

Filozofski fakultet,
Sveučilište u Zagrebu
perisa.josip2@gmail.com

SAŽETAK

Iako je socrealistička književnost jedno od najkraćih razdoblja u povijesti hrvatske književnosti u trajanju od samo sedam godina (1945–1952), idealan je pokazatelj odnosa etablirane vlasti, odnosno državnog aparata i stvaranja, recepcije i kritike umjetnosti. Ovo razdoblje u povijesti hrvatske književnosti nemoguće je promatrati bez filozofijskog kritičkoga aparata koji pokušava dati odgovor na pitanja koja se nameću u problematiziranju odnosa ideologije¹ i umjetnosti – što se dogodi s umjetničkim stvaralaštvom ako postane rob društvenog uređenja te samo jedan u nizu ideoloških državnih aparata i sl. Vrlo je važno naglasiti da ne smijemo književnoumjetničko stvaranje promatrati izvan socijalne historije, odnosno kao da nije uvjetovana kontekstom u kojemu nastaje i u kojemu se recipira te kritizira. Ne može se objasniti ovaj fenomen umjetničkoga stvaranja smještajući ga u transcendentalno, no nameće se problem pretjeranoga uvjetovanja kontekstom društvenog uređenja koje je u odnosu umjetnosti i ideologije nemilosrdno. Rad će se sastojati od analize odnosa ideologije i umjetničkoga stvaranja, ideologije i kritike te ideologije i recepcije i nastojati dati odgovor na pitanje: je li socrealistička književna umjetnost samo jedna nadgradnja na ekonomsku bazu ili nešto više?

KLJUČNE RIJEČI

ideologija, književnost, socrealizam, književna kritika, socijalna historija, marksistička kritika, teorija faktora.

1 Pod pojmom „ideologija” u cijelome tekstu poimam ukupnost dominantnih svjetonazora u određenom društvenom uređenju unutar cijele društvene hijerarhije – od vlasti do običnih građana.

UVOD

Unatoč svome kratkome trajanju od svega sedam godina, socrealistička književnost jedan je od najinteresantnijih fenomena za istraživanje upravo kada se radi o sukobu ili, blaže rečeno, odnosu ideologije i književnosti.² Ovaj fenomen idealna je podloga za istraživanje međusobnih utjecaja književnosti na ideologiju i obrnuto. Iz ove problematike nameću se pitanja poput: tko je kome superioran u ovome odnosu i kako treba biti? Sadrži li književnost manju vrijednost ako se našla pod utjecajem ideologije? Koliko je legitimno da ideologija *podjarmi* književnost, koliko jak utjecaj ima književna proizvodnja, kritika te recepcija u razvoju društvenog uređenja u kojemu se odvija te najvažnije pitanje, prema Milivoju Solaru, kada se radi o ovome odnosu:

„Što se događa s književnošću u doba ideologije?” (Solar, 2011:8)

Prije prelaska na glavni dio ovoga rada valja se zapitati je li uopće moguće odvojiti književnost od ideologije. Zapitamo li se ovo pitanje unutar pravaca historijskog materijalizma, socijalne historije te filozofije prakse odgovor je negativan. Zapitamo li se ovo pitanje unutar teorija fenomenologije, pogotovo transcendentalne fenomenologije odgovor je pozitivan itd. S obzirom na to da se ovdje radi o razdoblju izuzetne isprepletenosti ideologije i književnosti, vjerujem da bismo trebali prionuti aparatima socijalne historije i historijskog materijalizma u opisivanju fenomena socrealističke književnosti. Književnost se ne stvara u nekoj nedodirljivoj transcendenciji, nekom beziskustvenom prostoru i vremenu u kojemu nema afekcije ni prema kome. Na ovome tragu Solar zaključuje da:

„Veza između ideologije i književnosti mogla bi se zato radikalno prekinuti jedino ako bismo ustvrdili da književnost govori istinu, a to je u najmanju ruku u protuslovlju s tezom da je ona fikcija.” (Solar, 2011:10)

O (ne)mogućnosti odvajanja ideologije i književnosti bit će više rečeno tijekom glavnoga dijela rada.

Osnovne crte socrealističke književnosti

Prvi dio glavnoga dijela započet ćemo s nekim osnovnim crtama o socrealističkoj književnosti kako bismo barem za potrebe rada raspolagali dovoljnom kvalitetom i kvantitetom činjenica o ovome razdoblju povijesti hrvatske književnosti.

² Pod ovim pojmom u ovome radu podrazumijevam književnu proizvodnju, književnu kritiku te recepciju djela.

Pod pojmom i opsegom sorealističke književnosti razmatramo produkciju književnih djela, književnu kritiku te recepciju književnog djela u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata, točnije od 1945. godine do 1952., odnosno do Krležina govora na III. skupu jugoslavenskih književnika u Ljubljani gdje on svojim referatom raskida s ovim razdobljem te najavljuje novu poetiku prema kojoj bi trebali stvarati književnici iz cijele Jugoslavije. Iste godine izlazi i časopis *Krugovi* koji predvodi novu, mladu i talentiranu književnost novoga pravca.

Ovo kratko razdoblje počinje nakon najvećih zločina u povijesti čovječanstva i velike pobjede antifašističkog pokreta. Mijenjaju se sociopolitičke kategorije te strukture društvenog uređenja. Odnosi proizvodnje i proizvodne snage mijenjaju se u socijalistički poredak te se u skladu s time događaju promjene u klasnom poretku, promjene na kulturno-umjetničome planu, u obrazovanju, djelovanju represivnih državnih aparata itd. Neodvojivo od ovoga razdoblja marksističko je tumačenje promjena u odnosima proizvodnje i proizvodnih snaga kao osnove nakon čijih se promjena mijenjaju svi ostali faktori u društvenom uređenju.³

Teme koje se javljaju u ovome razdoblju slavljenje su uspjeha antifašističke vojske protiv demonskoga okupatora, socijalistička filozofija društvenog uređenja, pokreti omladinaca i radnih akcija, fokusiranje na radničku klasu u vidu ukidanja eksploatacije radnika, sukob proletera i buržuja i dr.⁴

Ovakva književnost je „realistička po formi, a socijalistička prema sadržaju. Jednadžba je, dakle, sljedeća: sorealizam = realizam + ideologija” (Nemec, 2003:6).

Ideologija vs. književnost

Postojale su jasne upute kako stvarati književnost u sorealizmu. Nije bilo poželjno te bi kasnije književnom kritikom bilo osuđivano odstupanje od norme književnoumjetničkoga stvaranja.

„Modernističke spoznaje o (relativnoj) autonomiji umjetnosti morale su ustupiti mjesto tradicionalnoj poziciji književnosti kao vrhunske svijesti nacije.” (Frangeš, 1987:353)

Vrlo je precizna interpretacija povjesničara hrvatske književnosti Ive Frangeša koja nas upozorava da u ovome razdoblju ideologija nije samo jedan od vidova umjetnosti, nego je podjarmljena različitim, manje ili više efektivnim, mehanizmima ideologiji.

³ O marksističkoj kritici sorealističke književnosti više u daljnjim poglavljima.

⁴ Za više i detaljnije o temama vidjeti: Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana od 1945 do 2000*, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 8–10.

Profesor Nemeč u svojoj povijesti romana iznosi nekoliko reprezentativnih primjera pisaca koji nimalo ne odstupaju od normi novog kursa u književnosti. To su pisci kao Josip Barković sa svojim *Omladincima*, Milan Nožinić s romanom *Demonja*, Mate Beretin s djelom *Pralja Pavlova* te Ervin Šinko sa svojim romanom *Četrnaest dana*. Ovi autori sa svojim pripadnim djelima uopće ne odstupaju od zadanih tema u službi poželjnih ideoloških okvira trenutnog društvenog uređenja. Možemo zaključiti da se autori odriču svoga književnoumjetničkoga, ingenioznog stvaraoca kako bi tek toliko napisali neki tekst u službi sistema bez obzira na bit književnosti, vlastite ambicije i želje, trud za čim većom estetskom vrijednosti stvorenoga teksta itd. Vrlo je jasno da su autori djela sve podredili poboljšanju sustava, kako bi obični ljudi u svojoj svakodnevici mogli čitati poželjno štivo koje, prema, primjerice, teoriji ideoloških državnih aparata, utječe na svjetonazor običnih građana i oblikuje ga. Na tome tragu, profesor Nemeč zaključuje da se:

„Pisac odrekao slobode istraživanja zadovoljivši se ulogom ilustratora političkih uvjerenja i konformističkog stvaranja programirane društvene istine.” (Nemeč, 2003:14)

Izgleda kao da se autori odriču svoje umjetničke genijalnosti kako bi stvorili bilo što u okvirima zadane nacionalne svijesti.

Uz ove reprezentativne primjere stvaralaštva u službi zadane ideologije, pojavljivale su se i iznimke poput Petra Šegedina i Vladana Desnice koji su u svome stvaranju naišli na oštre osude književne kritike i odgodu objavljivanja svojih djela. To su romani koji odstupaju svojom tematikom, dubinom u razradi i karakterizaciji likova, razvojem fabule (koja je kompleksnija nego u prvom slučaju gdje se događalo samo puko nizanje činjenica uz bezvrijedne literarne epizode) i ostalim obilježjima. *Djeca Božja* i *Zimsko ljetovanje* romani su koji svojom egzistencijalističkom tematikom čine potpunu suprotnost poželjnoj produkciji književnih djela socrealizma. U njima ne postoji slavljenje partizanskih uspjeha, veličanje radnih akcija i omladinaca, *epilija* radničkoj klasi, vjerovanje u zajednicu nasuprot egzistencijalističkom individualizmu, puko nizanje događaja koji opisuju borbu proletarijata i buržoazije uz marginalne i rijetke literarne opise, a sve kako bi se samo zadovoljio minimum da bi se tekst mogao nazvati književnim. Uza sve probleme koji su im se mogli naći na putu, ova dvojica autora pravi su primjer kako se književnost nikad ne smije potpuno staviti u službu ideologije i biti joj puki instrument, kao propagandni plakat na banderi. Autori koji su mislili usprkos.

Izuzev ovih primjera, valja se zapitati postoji li odrednica ili obrazac samoga teksta koji je zajednički reprodukciji svim djelima socrealizma. Postoji li,

dakle, jedna zajednička nit prema kojoj se nižu djela?⁵ Terry Eagleton zaključuje da je u odnosu ideologije i književnosti na jezičnoj razini (meta razini) ključna: „pragmatična dimenzija jezičnog znaka, ona koja teži postizanju izvanknjiževnog cilja. U situaciji kada joj se podredi sav antički potencijal može se govoriti o ideologizaciji književnog znaka i njegovu svođenju na jednoznačnu, političku uporabu” (Eagleton, 1998:72).

Pragmatičnost jezičnog znaka, odnosno važnost njegove praktične funkcije u odnosu na ostale funkcije, daje književnom tekstu u cijelosti obilježja subordiniranosti i podređenosti trenutnom ideološkom aparatu.⁶ U skladu s tim, Bošković zaključuje da: „književnost postaje instrument političke agitacije, žrtvovana je ideologiji i potrebama vremena u kojem se ostvaruje” (Bošković, 2011:52).

Važno je upozoriti da su književna (re)produkcija, kritika i recepcija bile izrazito unaprijed determinirane vremenom u kojem se stvaraju. Jedan izrazito obojen, subjektivan realizam koji svu svoju aktivnost stavlja u propagandu poželjne ideologije i njezinih nositelja.

„Bio je određen i prostor igre književnosti. Njezina funkcija izrijeком je imenovana agitacijskom, odgojnom i socijalno-pedagoškom (...)”
(Nemec, 2003:6)

Književna kritika

Književna je kritika institucija od neizmjerne važnosti koja svojom *ocjenom* djela uvelike uvjetuje njihovu recepciju i općenito doživljaj među populacijom zainteresiranom za književnu produkciju. Književna kritika ta je koja uspostavlja normu zašto se nešto treba ili ne treba čitati te zašto je djelo estetski vrijedno ili nije. Taj skup vrijednosnih sudova o nekom književnom djelu obično je veliki autoritet u procjeni što je poželjno, a što nije kada se radi o recepciji, ali i kada se radi o uključivanju nekih književnih djela u kanon. Kritika je sudac sa strane koji svojom genijalnošću prati te potom procjenjuje što vrijedi od književnosti, a što ne. Ona je majstor u zamagljivanju iskustva čitanja pojedinoga teksta. Ako nam se, kao čitatelju koji živi u poratnim godinama, sviđi neko djelo, primjerice *Djeca Božja* Petra Šegedina, kritika će nas upozoriti da bismo trebali razmišljati drugačije te nam zauvijek zamagliti iskustvo koje nas je aficiralo jedino i samo čitanjem književnog teksta.

5 Ovdje je jasno da će različite škole teorije reći različito; primjerice: strukturalizam će radikalno braniti postojanje te zajedničke niti dok će poststrukturalizam to nijansirati itd. Za potrebe ovoga rada to ostaje redundantno.

6 Možemo problematizirati ovu tematiku iz kuta Jakobsonovih funkcija jer u književnoj produkciji socrealizma poetska funkcija nema važnost. Nije bitno što ona, prema Jakobsonu, čini književni tekst književnim i da je stoga najvažnija. Sustav vrijednosti drugačiji je te se stoga i mijenjaju prioriteta autora u raspolaganju s jezičnim funkcijama.

„Stoga su kritičari u svojim tekstovima – često i u obliku partijskih referata, teza i izvještaja na raznim plenumima i kongresima – izlazili pred pisce s cijelim arsenalom normativnih zahtjeva kakva treba biti književnost novoga kursa i kako ispuniti revolucionarni plan izgradnje novoga društva. Pritom su osobito naglašavane kategorije idejnosti i perspektive.” (Mataga, 1987:65)

Ovaj citat Vojislava Matage upozorava nas na program književne kritike koju možemo primijeniti na djela socrealizma. Književna kritika bijaše vrlo oštra i nemilosrdna prema autorima koji nisu poštivali nametnute norme i pisanje u službi slave novoga socijalističkoga poretka. Bez obzira na to što je piscima bilo jasno da je ovakva književna kritika neobjektivna i time zanemaruje svoju bit nepristranog ocjenjivanja književnog stvaralaštva, nije im bilo jednostavno stvarati i izdavati djela upravo zbog utjecaja jednog ovakvog jakog mehanizma u novom društvenom poretku. Vrlo su oštre kritike ranije spomenutih djela autora Petra Šegedina i Vladana Desnice. Ervin Šinko tako *svojom genijalnošću* zaključuje da ga je: „upravo Šegedinova knjiga uvjerala u tome, da postoje teme, koje u određenom vremenu ni u kakvoj preradbi ne mogu predstavljati ne samo društvenu, nego ni estetsku vrijednost” (Šinko, 1947:409). Šinkova kritika reprezentativan je primjer kritike za književnu reprodukciju socrealizma. Godinu dana nakon izlaska čuvenog hrvatskog romana *Djeca Božja* kritika, kao institucija koja to može, ukida mu svojim metodama estetsku vrijednost uopće jer je to roman koji nema *minimum estetske vrijednosti*. Vidimo egzaktni primjer ideološkog društvenog aparata i funkcioniranja prema svim naputcima tadašnje vlasti.

Mnogo bolje nije prošao ni autor Vladan Desnica sa svojim *Zimskim ljetovanjem*.

„Zamjeravali su mu mračne slike i pesimizam, jednostranost u prikazivanju sela i seljaka, likove lišene svake ljudske fizionomije i, dakako, nedostatak perspektive (tj. pravilnog idejnog usmjerenja) (...)” (Nemec, 2003:19)

Profesor Nemec također navodi kritičare poput Franičevića, Jeličića i Jože Horvata. I ovdje se vrlo jasno vidi kako svako odstupanje od normi nailazi na veliku osudu. Svaka književna reprodukcija koja nije unutar okvira zadane teme osuđena je na propast. Desnica nalikuje na mračnjaka i pesimista koji svojim egzistencijalističkim pesimizmom u dubini psihološke karakterizacije likova želi uništiti vladajući državni sistem te razbistriti zatucane glave čitateljske publike. Jednostavno su ga morali osuditi, pa tako Franičević genijalno zaključuje da je djelo loše među ostalim zato što:

„Vjerovali ili ne, na 198 stranica teksta svega se jednom spominju partizani, a o ratnim događajima se uopće ne govori.” (Franičević, 1950:457)

Upravo je teško shvatljivo kako neko književno djelo može biti uspješno ako se ne zadovolji upotreba leksema *partizani* te veličanje antifašističkih uspjeha.

Uza svu pristranost književne kritike koju smo imali prilike vidjeti u ovim dvama reprezentativnim primjerima, javlja se pitanje koja je uopće bila granica kada je neko djelo zadovoljavalo socrealističke upute za stvaralaštvo. Zaista je nevjerovatno da se književna kritika bavila brojanjem riječi. Situacija je bila takva da su Šegedin i Desnica mogli stvoriti najvrjednija estetska djela, ali bi bili bačeni u koš za smeće zbog manjeg broja određenih poželjnih riječi.

Književna je kritika institucija koja nam izvanredno pokazuje na svome planu sukob ideologije i književnosti. Književnost nije bila slobodna zato što je književna kritika, kao njezin konstitutivni dio, bila u čeličnim okovima zadanoga sistema s vrlo rigoroznim uputama.

Marksistička kritika fenomena socrealističke književnosti

Ovo je poglavlje važno uvrstiti u ovaj rad jer aparaturna marksističke teorije, posebno teorije ekonomskih faktora ne implicira sukob između književnosti i ideologije, nego ga stavlja u jednu neutralniju sferu *odnosa*. Odnos unutar ove teorije, teorije historijskog materijalizma, sasvim je logičan. Na tome tragu zaključuje i jedan od najvećih hrvatskih marksista i praksisovaca Gajo Petrović:

„Ekonomska sfera određuje neposredno političku i pravnu, a posredno sve sfere društvene svijesti.” (Petrović, 1986:117)

Naslanjajući se na teoriju faktora kojom neki marksisti (npr. Plehanov) zaključuju da ekonomski faktor, tj. odnosi proizvodnje i proizvodnih snaga, uvjetuju ponašanje svih ostalih vidova društvene svijesti. Moramo shvatiti kako je ova interpretacija ključna u opisivanju socrealističke književnosti koja se reproducira upravo unutar takvih okvira – socrealistička književnost proizvod je vremena u kojemu nastaje i ideologije koja djeluje u tome vremenu.

Možemo preispitivati bazu, dakle, uopće teoriju ekonomskih faktora, odnosno teoriju da promjene u odnosima proizvodnje i proizvodnih snaga mijenjaju cjelokupne sfere društvene stvarnosti. Zbog promjene odnosa proizvodnje promijenio se društveni sistem i promijenile su se pravne uredbe, a zatim i književnoumjetničko polje. Socrealistička književnost, dakle književna produkcija, kritika i recepcija, odličan je argument za održivost mehanizma ovakve teorije. Primjeri književnih djela koji veličaju borbu proletarijata i buržuja te ukidanje eksploatacije radničke klase izvanredna su ekstenzija danome argumentu. Drugi estetski sustavi postaju

nevažni i redundantni. Važno je prikazati slobodu radničke klase bez obzira na to kojim sredstvom. Naizgled je nebitna kvaliteta književnosti ako je:

„Razvijanje socijalizma kao slobodne zajednice slobodnih ličnosti najefikasnija je kritika kapitalizma.” (Petrović, 1986:133)

Demonskog kapitalizma.

Ovim poglavljem htio sam upozoriti na važnost ove interpretacijske aparature za opis socrealističke književnosti i njezina odnosa s ideologijom koja svojim mehanizmima ne stavlja ovo dvoje u zakrvljeni sukob već u jedan logičan odnos. Nema nikakvih sukoba ako je jednostavno: „književnost ideološki državni aparat” (Althusser, 2018:10). Aparat koji konstantno poziva svakog aktera, svakog subjekta da se očituje pripada li on zadanoj ideologiji ili ne.

ZAKLJUČAK

Socrealistička književnost, bez obzira na svoju izrazitu kratkotrajnost od svega sedam godina, primjer je sukoba književnosti i ideologije. Ideologije koja je podjarmila književno stvaralaštvo, kritiku i recepciju pod svoje snažne okove.

Nisam pobornik promatranja književnosti izvan socijalne historije, promatranje književnosti odvojene od stvarnosti. S razlogom određena književnost nastaje u određenom vremenu i oni su neodvojivo povezani. Također, ideologija pojedinoga vremena njegov je konstitutivni dio i ne možemo promatrati nijednu sferu društva bez suodnosa s ideologijom, barem marginalno.

„Ne bi bilo Brahmisa bez građanskog društva.” (Pejović, 1972:223)

Naš marksistički estetičar tako prenosi riječi Ernsta Blocha.

Socrealističko književnoumjetničko stvaranje, izuzev spomenutih iznimki, radikalan je primjer toga te stoga nedovoljno estetski vrijedan. Književnost socrealizma: „predvodi ideološki diskurs u umjetnički jezik, i to tako da popularizira aktualne ideje i političke parole, tendenciozno slavi tekovine revolucije, idealizirano prikazuje socijalističku zbilju te pravilno tumači smisao klasne borbe – to su bila pravila dogme” (Nemec, 2003:6).

U dogmu se ne smije dirati.

LITERATURA

- Althusser, L. (2018): *Ideologija i ideološki aparati države*, Zagreb: Arkzin.
- Bošković, I. (2011): „Književnost u funkciji ideologije – književnost nacionalističke omladine” u: Pavlović, C., Glunčić-Bužančić, V. i Meyer-Fraatz, A. (ur.): *Zbornik radova XIII. Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*, Split, Zagreb: Knjiga Mediterana, str. 51–65.
- Eagleton, T. (1998): „Kritika i ideologija 1976” u: Kramarić, Z. (ur.): *Književnost, povijest, politika*, Osijek: Svjetla grada.
- Frangeš, I. (1987): *Povijest hrvatske književnosti*, Ljubljana, Zagreb: Matica hrvatska.
- Franičević, M. (1950): „Zimsko ljetovanje Vladana Desnice”, *Republika* 6(7), str. 456–457.
- Mataga, V. (1987): *Književna kritika i teorije socijalističkoga realizma*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Nemec, K. (2003): *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000.*, Zagreb: Školska knjiga.
- Pejović, D. (1972): *Nova filozofija umjetnosti: antologija tekstova*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Petrović, G. (1986): *Filozofija prakse*, Beograd: Nolit.
- Solar, M. (2011): „Između ideologije i utopije”, u: Pavlović, C., Glunčić-Bužančić, V. i Meyer-Fraatz, A. (ur.): *Zbornik radova XIII. Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*, Split, Zagreb: Knjiga Mediterana, str. 7–17.
- Šinko, E. (1947): „Dvije knjige Petra Šegedina”, *Republika* 3(6), str. 405–408.

***„Razvijanje socijalizma kao
slobodne zajednice slobodnih
ličnosti najefikasnija je kritika
kapitalizma.”***

GAJO PETROVIĆ